

DOMOKOS MÁTYÁS

Gondolkodó Vásárhelyt

GREZSA FERENC NÉMETH LÁSZLÓ-KÖNYVÉNEK MARGÓJÁRA

Nem aránytévésztés-e, de fogalmazzunk stílszerűen: nem „csomorkányizmus”-e vajon egy írói pálya öt esztendejének a monográfiák ekevasával nekimenni? Nem a mániává fokozódó irodalomtörténeti jószándék nagyítja korszakká néhány zaklatott esztendő írói termését, amelynek kellő átvilágítása több mint négyszáz oldalas könyvet kíván, mégha Németh László neve fémmjelzi is ezeknek az éveknek az írói hozamát?

Az olvasót, mivel forró olvasmányélményeinek a lenyomatát általában nem a korszakoló irodalomtörténeti szenvedély időrendi táblázataiban őrzi, nyilván megkísérli ez a gyanú. Amíg a könyvet a kezébe nem veszi.

Mihelyst azonban olvasni kezdi, nemcsak az ragadja el, amiről szól; hőse és tárgya: maga Németh László, nemzedékek szellemi eszmélkedésének, gondolkodásának, tájékozódásának serkentője és meghatározója, aki jelenségváltásban éppen ezért sok tekintetben máig befejezetlen-lezáratlan pöre is a magyar szellemi életnek. (S nemkülönben irodalomtörténetírásunknak.) De ahogy elmélyed Grezsa könyvének az olvasásában, a téma keltette izgalommal párhuzamosan, oldalról oldalra haladva egyre inkább meggyőződhet arról is, hogy mily fényesen igazolódik a szerző vállalkozása. Szó sincs mániáról, vagy a nagyításnak az irodalomtörténetírót mindig is fenyegető csapdájáról; valóban azzal az igazsággal szembesülünk, amelyet tanulmánya elején így intonál Grezsa Ferenc: „Németh László felszabadulás utáni első alkotó korszaka az egész írói életmű megítélése szempontjából alapvető jelentőségű téma. Ekkor történik meg benne az »elemek végső elrendeződése«”. S az egész munka ezeknek a mondatoknak a történeti kibontása, esztétikai, ideológiai és filológiai elemzése. S nyilván ez a magyarázata annak is, hogy olyan felismerésekhez vezet el olvasóját Németh Lászlóval kapcsolatban, amelyekre nemigen tehetne szert e gondolat- és szempontgazdag könyv ösztönzései nélkül. Ezért érdemes és fontos kézbe venni Grezsa könyvét annak is, aki belterjesebben ismerős ennek a hatalmas életműnek a problémagyökérzetével, és annak is, akit nem elsősorban a kritikai-irodalomtörténeti avagy eszmetörténeti összefüggések iránti érdeklődés, hanem a magas irodalom: a művek olvasásának a gyönyörűsége hajtott és hajt ma is Németh László regényeihez, drámáihoz, és a „vásárhelyi séták” tanulmányaihoz. Az irodalom valamennyi műfajában váltógazdálkodást folytató írói szellem termésének ámulásra készítő gazdagsága, s a különböző műfajok héjába zárt igazságnak a fénye egymást erősítve tükröződik az esztétikai, erkölcsi és gondolati érvényesség igazolódásának a történeti folyamatában, amelyen a Németh László-i életmű keresztülmegy a szemünk láttára, s amelyet Grezsa Ferenc könyve ábrázol elsőként irodalomtörténetírásunkban. Nyilván ez a folyamat sugallta a Németh László vásárhelyi korszakát feldolgozó könyv szerzőjének, hogy témája nagyságához méltó ars poeticával dolgozzon, ahogy ő írja, „érdem és ítélet igazságosabb összhangján”, mert tudja, hogy olyan igazságot mondhat ki, amelyben a szeretet összefér a tudós tárgyilagossággal. (Még abban a pörben is, amelynek jó néhány, megfellebbezhetetlennek hitt ítéletét módo-

sította, vagy éppenséggel hatálytalanította már az idő, de amelynek megnyugtató lezárásához mindmáig nem érkezett el irodalomtörténetírásunk.) E módszer és magatartás vállalása révén segítheti csak könyve, nem sejtett vagy feledésbe merült tények és összefüggések feltárásával, minden jóhiszemű, és csak a történeti igazságra kíváncsi olvasója számára Németh László vásárhelyi *korszakának* — s ami ezzel szorosan összefügg: szellemi és életrajzi értelemben — Németh László vásárhelyi *situációjának* történetileg is hitelesebb megértését.

Mi teszi ezt lehetővé? Mert ehhez a szándék egymagában természetesen nem elegendő; még az irodalomtörténetírói képességek sem, megfelelő, igazoló anyag nélkül. De ezen a ponton érheti az olvasót az első nagy reveláció, aminek a fényében láthatóvá lesznek azok az összefüggések is, amelyek nélkül az életmű teljes jelentését aligha foghatnánk föl, s ami a könyv szerkesztője számára is megengedhetővé teszi, hiszen nem szokásos „műbírálatot” ír, hogy odajegyezze Grezsa monográfiája margójára néhány szilánkját azoknak a felismeréseknek, amelyek Németh Lászlóval kapcsolatosak ugyan, de amelyekre nem tehettem volna szert, ha nem olvasom el ezt a tanulmányt. E felismerések kiindulópontja az a paradoxon, ami az életrajz és korszak ellentétéből következik, s ami első pillantásra a Grezsa vállalkozásának látatlanban szóló kételyt is indokolhatja. De hát éppen ezt a paradoxont oldja fel élet és művek szembesítésével ez a könyv: az életrajz, a kortörténet, a politika- és eszmetörténet és az esztétikai elemzés szálainak az összesodrásával.

Ez a paradoxon a következőképpen ábrázolható:

Németh László, kisebb-nagyobb megszakításokkal körülbelül kilenc esztendeig volt kapcsolatban Vásárhellyel: utoljára — ezt is Grezsa könyvéből tudom — 1954 májusában tartózkodott huzamosabban Vásárhelyt, amikor a *Petőfi Mezőberényben* című egyfelvonásosán dolgozott. Igazában véve azonban az 1945 ősztől 1950 küszöbéig tartó, s még e két időpont között sem minden egyes napjával e dél-alföldi mezővárosban telő, alig öt esztendő jelenti csak Németh László vásárhelyi „illetőségét” — az *életrajzban*. Alig öt esztendő... De micsoda öt esztendő — az *életműben!* Hiszen „... az az öt év, amelyet Vásárhelyen, az Alföld csendjében töltöttem — vallotta erről *A Galilei együttesének* címzett levelében évekkel később Németh László —, gondolathozamban életem legtermékenyebb szakasza volt”. S ha e vallo-más „gondolathozam” kifejezése mögé odaképzelnék a művek hozamát; a Vásárhelyen befejezett *Izsonyt*, az ottani emberi világból halhatatlan metaforát formáló *Égető Esztert*, a *Huszt*, az *Eklézsiu-megkövetést*, az *Erzsébet-napot*, s a *Szűchenyit*, továbbá a *Megmentett gondolatok* gerincét alkotó tanulmányokat, s azoknak a műveknek a sorát is, amelyeket mind a vásárhelyi klíma csíráztatott ki az író szellemében (s hadd folytassam zárjelben, mert Grezsa könyve is tárgyalja ezeket: a tervezett és elvetélt művek sorát; a háború és felszabadulás történelmi törésvonala mentén felserdült ifjúságnak és a szocializmusnak a találkozását ábrázoló *Drága, jó nyolcadikat*, vagy a 19. század első évtizedeinek a viszonyait, s a Hora—Kloska-felkelést ábrázoló történelmi regénynek a tervét, amelyeket azért is érdemes nyilvántartani, mert egy nem akármilyen veszteséglista mementójaként figyelmeztethetnek arra a kárra, amit a mindenkori értetlen, türelmetlen és elfogult kritika okozhat egy jelentős életműben!), egyszerűen: ha mindezt magunk elé képzeljük, egy könyvespolcnyi könyvet szinte, akkor ez a képzeletbeli szemle tüstént meggyőzhet bárkit; Németh László vásárhelyi éveinek termése olyan irodalmi korszak, amelynek nemcsak az ő életművében, de az egész jelenkori magyar irodalom történetében is rendkívüli a jelentősége. E (jelentősége révén vitathatatlanul korszakká emelkedő) vásárhelyi öt esztendőnek a történetét világítja át Grezsa Ferenc monográfiája; e „pánikoktól szaggatott idill” külső történéseit példás filológiai, biográfiai gondossággal, jóformán napról napra haladva az életrajzban, s a napok eseményeinek a sodrában követve a korszak műveit alakító ihletet, és jegyzeteiben konzerválva a „lőporfüstszagot”: a műveket annak idején fogadó pergőtűzeket.

Ami önmagában sem csekélység, mert mit nem adnánk érte, ha a magyar irodalom Németh László-méretű és súlyú alkotóinak az életútját és műveinek keletkezéstörténetét rendre így végigreflektorozta volna már a magyar filológia és iroda-

lomtörténetírás. Grezsa Ferenc könyve azonban nem húzza össze a vizsgálódás fénykörét erre az öt esztendőre, mert „érdem és ítélet igazságosabb összhangjának” a megvalósítását csak úgy tudja elképzelni, ha ennek az öt esztendőnek a külső-belső története köré felvázolja azt a drámai helyzetet is, amelynek expozíciója, megelőző felvonása egy történelmi korszakhatár, 1945 előtt bomlik ki, feloldódása pedig jóval később, legalább egy évtizeddel a vásárhelyi korszak után történik meg, a hatvanas évek második felében.

Mi ez a drámai helyzet? Nem kizárólag az életrajz külső, s a maga idején nem kis veszélyekkel fenyegető történései, hanem az is, ami — ettől elválaszthatatlanul persze — szellemi értelemben történt meg Németh Lászlóval ezekben a vásárhelyi esztendőkbén, s amit Grezsa könyve így fejez ki: „Az író két, egymással szervesen összefüggő probléma megoldására keres választ: mi legyen a viszonya múltjához s miképp illeszkedjék be a mozduló történelemmel változó világba.” Az író szellemi egzisztenciájának ez az igazi gondja, s ez a dilemma az igazi drámája. S egyszerűsödik az igazi, a belső magyarázata a gondolathozam, ezeknek az éveknél a során a művekben is realizálódó terméshozam — még Németh László mértékével is — kivételes bőségének. Ez a magyarázata annak, hogy Németh László az irodalom valamennyi műfajában a *lírai reagálás* gyorsaságával keresi „a szocializmus nagy kihívásának és az értelmiség becsületes válaszának” a lehetőségét.

A paradoxon tehát ezáltal lesz teljes: az élet Németh Lászlót akkor szorítja egy számolni élethelyzet egződusába, amelynek Vásárhely volt a színtere, amikor a lírai reagálás gyorsaságával és ihletével építi bele életművét a szocializmusba. Őbenne tehát már akkor végbemegy az eddigi életmű logikájából is szervesen következő folyamat — s ez az „elemek végső elrendeződése” —, amit a szocializmus kora csak egy jóval későbbi szakaszban ismer föl és fogad el a maga teljességében. Olyan dráma volt ez, amelynek történetileg elkerülhetetlen motivációját és belső, erkölcsi-szellemi, művekre és remekművekre sajtoló szorítását mind filológiai, mind pedig esztétikai tekintetben meggyőzően ábrázolja Grezsa Ferenc monográfiája. Már a tények pusztá felsorakoztatásával is ráirányítván a figyelmet arra a statisztikai evidenciára, amely talán még ma is meglepetésként hat, mert nem gondolunk vele, vagy éppenséggel az életművet övező korabeli gyanakvások és gyanúsítgatások akut emlékei következtében nem tudatosult eléggé, hogy „az új világgal szembenálló, abból szinte tüntetőleg kivonuló és hallgató” Németh László (így a korabeli kritika, vagy kritikainak már nem is nevezhető, mert az író emberi és szellemi becsületét olykor kéjjel mocskoló írások egy része, nem kis része) a valóságban a felszabadulás utáni évek legtermékenyebb, legtöbbit alkotó írója volt. Írói másodvirágzásának az évei voltak ezek a vásárhelyi évek, és színtere annak a Bercsényi utcai háznak a kis szobácskája, amelynek szűk falai közt Németh Lászlónak megadatott a sors legritkább, legszebb ajándéka, amit szellemi ember kaphat, hogy érett ésszel, alkotó képességeinek teljében „egész műveltségét megújíthassa, alkotó módon átkristályosítsa. — Emlékezett vissza később erre a ritkasép lehetőségre Németh László. — Magamért én nem tettem volna meg, ahhoz már lomha voltam. De a diákjaimért... Egy-egy órára ötöt is készültem. Ezekben az években nem kellett esszét írnom; egy-egy esszé volt minden óra; a *Tanú* leglázasabb éveiben sem írtam annyi s oly sokféle néző tanulmányt, mint itt. Egy új *Tanú*: ez is volt tanításom, de nem az ifjúság láza nézett szét benne, hanem az érett kor rendszerezhető nyugalma”.

De akárcsak vázlatszerűen is ábrázolhatná-e a maga realitásában az író drámai helyzetét monográfusa, ha vizsgálódását (most már nem annyira az életrajz, mint inkább a műtörténet, az eszmetörténet, s az életmű esztétikai elemzése tekintetében) kizárólag Németh László vásárhelyi esztendeire korlátozná, ha az emberi történetet és az írói termést előre és hátra, a múltba visszanyúlva és a jövőbe előretekintve nem ágyazná bele a teljes életműbe? Grezsa Ferenc állandóan a teljes pályaképet tartja szem előtt, amikor a *Tanú*-időket és a *Minőség forradalmát*, vagy a *VII. Gergelyt*, az *Emberi színjátékot*, az *Utolsó kísérletet*, s a többi, 1945 előtt fogant Németh László-művet, s a majdani, a hatvanas évek termését a vásárhelyi korszakkal össze-

kapcsoló eszmék, ihletforrások, filozófiai, történelmi felismerések, emberi-erkölcsi tapasztalatok állandóságát és módosulásait elemzi a vásárhelyi öt esztendő műveinek a tükrében.

Ez a lapról lapra megvalósuló teljességigény az irodalomtörténész szemléletében meg is fordítja az olvasóban a kérdést, amit az előlegezett gyanakvás váltott ki belőle (s amivel ezt a jegyzetet is kezdtem), s inkább azt kérdi magában: nem reménytelenül nehéz vállalkozás, ha a monográfus — eszmetörténeti szempontból — állandóan a teljes életmű súlyos, olykor érinthetetlennek és mozdíthatatlannak tartott szikláját kénytelen görgetni sorról sorra, műelemzésről műelemzésre maga előtt, munkájában? Nem tehetett mást, ha az író és a legújabb kori magyar irodalom történetében is kivételes jelentőségű korszak természetét nem a történeti jelentéséből önkényesen kiszakítva, hanem a teljes ívű életsors és életmű összefonódó egységéből akarja megérteni, s olvasóival, Németh László utókorával megértetni. De miért olyan kivételesen fontos a történeti szempont érvényesítése, a folyamatok precíz nyomon követése, kérdezheti tovább az olvasó, ha Németh László megértéséről van szó? Azért, mert ez van leginkább összhangban az ő írói természetével, hiszen éppen őtőle ered az a megállapítás, amely őrá magára biztosan érvényes is, hogy „az író — vállalkozás”, és „az író — növés-terv”, és vállalkozásának lényege: ennek a beléje programozott növés-tervnek a megvalósítása, kiteljesítése. S ha ezzel kapcsolatban egy másik evidenciára gondolunk, amelyről szintén nem szoktunk beszélni, s ami legalább olyan fontos, mint annak a hangsúlyozása, hogy Németh László nem volt „hallgató író” a háborút követő években, hogy tudniillik Németh Lászlónak első megjelent írásától, a *Nyugat* novellapályázatán első díjat nyert *Horváthné meghal* című novellájától 1945-ig, amelyre a körülmények szerencsétlen alakulása folytán az ő „sámsoni élethelyzete” következett, két évtized telt el; ettől a pillanattól haláláig viszont három évtized, tehát a szellemi ember életének, alkotó korszakának, termő idejének nagyobbik része (amely, persze, a megelőzőre boltozódott); akkor értjük meg igazán ennek a vásárhelyi „másodvirágzásnak” az alapvető fontosságát. Az életmű második, s nagyobbik ívének ugyanis a vásárhelyi korszak rejti a *növés-tervét*, amely, ha bizonyos értelemben korrigálja is a kezdetit (Greza könyve például meggyőzően kimutatja, hogy a vásárhelyi katedrán a *Tanú*, és még inkább a *Kisebbségben* bizonyos gondolatainak a revíziója is végbement), nem tagadja meg azt, hanem új történelmi tapasztalatok és új filozófiai felismerések birtokában kiteljesítve korrigálja.

Hadd említsek erre, a vásárhelyi növés-terv későbbi érvényesülésére egy példát: összetett jelentésű, nagy példát, következményeiben, hatását tekintve pedig az egész ország szellemi közvéleményét foglalkoztatót, amely megmutatja egyrészt ennek az írói növés-tervnek és a történelmi-filozófiai felismeréseken alapuló korrekciójának az összefüggéseit; másrészt egy nagy műnek az összetartozását ezzel a bizonyos vásárhelyi korszakkal, s azokkal a gondolatokkal, amelyekhez Németh László ebben a városban jutott el, s amelyek nélkül a későbbi művek alaprajza és jelentése is másképpen alakult volna.

A *Galileire* gondolok: a *Galilei* példájára és jelentésére.

A keletkezéstörténet, a Galileit létrehívó eszmék, a dráma szívéét mozgó erkölcsi dilemma vásárhelyi nyomai akkor kezdenek feltárulni az olvasó előtt, amikor — Németh László önvallomásaira támaszkodva — Greza Ferenc azt elemzi, hogyan kezdődött el ezekben az években egy új *Tanú*-korszak az író életében, a katedrán. Aminek a legfőbb újdonsága a régi *Tanú*-évek görög korszakához képest abban van, hogy a tanórak élszóban elhangzó esszéiben Németh László ekkor vetíti rá gondolkodásában a filozófiát az emberi történelemre, mert ekkortól kezdi őt, a természet-tudományos műveltségű, racionális elmét, igazában foglalkoztatni a természettudományos gondolkodás és az egész újkori történelem viszonya, egymásra hatása; annak a gesztusnak a következménye, amivel az ember a természet felé fordul, az újkorra jellemző — az ő kifejezésével — „tevékeny agnoszticizmus” reményével, amely jól tudja ugyan, hogy „vannak dolgok, amelyeket nem tudhatunk”, de benne van az a

hit is és bizalom, hogy az új módszer, a tudomány „az emberiséget nemcsak igazi ismeretekhez, de szebb élethez, jobb erkölcsökhöz is juttatja majd”. Természettudományos gondolkodás és történelem egymásra hatását „vásárhelyi sétáin” vizsgál-gatva, a 17. században jelölte meg azt a történelmi küszöböt, amelyen át a *kísérletező ember* a filozófiát, az észet, a metafizikai spekuláció mellett kezdi „ráidomítani” a valóságra, s létrehozza a korszak legnagyobb alkotását: a természettudományt. Nagyobb történelmi léptékekben gondolkodva, úgy is mondhatnánk, hogy Németh László Vásárhelyt kialakult történelemszemléletében az ember a mítoszok, a vallás, a filozófia és a tudomány lépcsőin ér el a valósághoz (lépcsőnként persze évezredek is számolva történetileg), majd a valósággal való empirikus találkozás eredményeinek a tudatosításához, amelynek a módszere, az *analízis*: a dolgok szétbontása, és arányba állítása. E két ritka, s Németh László szerint végzetesen arisztokratikus képesség gyakorlásával célt is adott a valósággal való tudományos találkozásnak az újkor embere; a természetbe és a társadalomba való beavatkozás utópiájának a realizálásán kell munkálkodni a valóságban felismert és onnan elvonatkoztatott törvényszerűségek útmutatása szerint.

Új, soha nem volt helyzet keletkezett ezzel az emberi gondolkodásban és az emberi társadalmakban Európa-szerte. Kiderült, hogy „az ember a gyakorlattal szövetkezett tudomány révén, mint a természet meghódítója, nem álmodott hatalomra tehet szert”; s ennek az új helyzetnek, sorsa révén, Galilei volt az ő szemében az első nagy drámai figurája. Galilei, a csillagos eget vizsgáló távcsövével az új mechanika felfedezője, akinek a megidézésével a klasszikus fizika történetének a tanítását is kezdeni szokta a vásárhelyi katedrán a természetismereti órákon. „Az első órán, a fizikai bevezetőbe fűszerül kevertem be történetét — emlékszik vissza erre naplójának *Gályapadból laboratórium* címet viselő fejezetében —: a boldog pádovai tudós, aki elindult a távcsöve után a nagyságba és a szenvedésbe.” Ezért nem lehetett véletlen, hogy amikor évekkel később a légkör enyhülni látszott körülötte, s a Nemzeti Színház darabot kért tőle, Benedek Andrással, a színház dramaturgjával tanakodva a lehetséges témákon, egyszercsak kibukott belőle, mintha csak „véletlenül” jutna eszébe, Galilei neve. *A Galilei együttesének* írt levelével Németh László maga is erősíteni látszik ezt a legendát, de aki ismerte őt, jól tudja, hogy kedves terveit, amelyek belül régóta, szinte a kipattanásig foglalkoztatták, rendszerint ugyanígy hozta szóba: szemérmesen, mint a pillanat ihletének véletlen asszociációját. Hogy mégsem egészen véletlenül állapotodott meg Galilei témájánál; a gyanút megerősíti naplójának az a része, ahol a következőket írja: „Volt egy régi teóriám, hogy jó mű csak úgy keletkezik, ha az ember élete két pontján — kétfelől jut el ugyanahhoz a témához... Galilei is másodszor nyomult be most az életembe... Először mint pedagógus állapotam meg rajta... Vagyis Galilei már akkor is jelkép volt számomra, az újkori tudós, az elemző, magát korlátozó. Vegytanóráim óta eltelt öt-hat év alatt az »újkor« — nem a Kolumbusszal, hanem a természettudománnyal kezdődő újkor — szinte fixa ideám lett.” — S annak ellenére, hogy a véletlen szerepét hangsúlyozza: *A Galilei együtteséhez* írt levél is végeredményben ugyanezt erősíti meg, amikor arról ír, hogyan találta meg a „vérátömlesztés” lehetőségét Galilei és önmaga közt, s annak a tudománytörténeti könyvnek a tervéről beszél, amely ugyancsak Vásárhelyt, tanárévei alatt érlelődött meg benne (az *Életmű-sorozat Kísérletező ember* című kötetének *Óraadók királysága* ciklusában tulajdonképpen ennek a könyvnek a vázlatával, előkészületi esszéfutamaival találkozhatunk). S a gondolatok, amelyekben összegzi a levél Galilei alakjának és példájának a jelentését, e vásárhelyi forrásokból futnak össze. „Nem fejezhetném-e ki hitemet s hűségemet az újkori gondolkodás iránt épp ebben a kívülről kapott drámában, Galilei alakjában sűrítve össze az utána jövő három század szellemét? — kérdi Németh László. — Hisz az ő pátriárka alakja valóban úgy nyúlik fel természettudományos civilizációnk elején, mint Homérosz a görög fejlődés kezdetén, s ha némi túlzással a görög tragédiák csak morzsák voltak Homérosz asztaláról, Galileiben is ott van már minden, ami az újkorra jellemző: a természet matematikai szemlélete, az elemzés módszeres-

sége, a stílus áttetsző világossága, amely az új olasz próza úttörőjévé tette, iróniája, amely már-már Voltaire-t idézi, gyakorlatnak és elméletnek az az újfajta öntvénye, amely leckéit nem az egyetemek ködös természetfilozófusaitól, hanem a velencei arzenál ácsmestereitől veszi, a gyakorlat tapasztalatát az elmélet magasába emelve, s azt mint általánosabb elvet adva vissza a gyakorlatnak, s végül ott van benne az önkénytelen forradalmiság, amellyel a határait ismerő ráció oszlat maga körül minden homályt és örültséget.”

Ez a dráma tudománytörténeti magva. De mi vonzhatta még Németh Lászlót ehhez a témakörhöz? Mi a dráma szíve, az író személyes részvétele ebben az anyagban? A Galilei sorsába zárt erkölcsi dilemma. Az a választási alternatíva, amelyben Németh László a modern társadalom írástudójának; az írástudó felelőssége után a természettudós felelősségének leginkább napjainkban aktuálissá váló, kikerülhetetlen dilemmáját ismerte föl és ábrázolta Galilei drámai szituációjában.

Mint ahogy a darab sorsa is — annak idején — erről vallott, akaratlanul.

Ma már halványulóban van az emléke azoknak a huzavonáknak, amelyek a Galilei-témából írt darabot egészen a bemutatóig elkísérték. Közben, mint tudjuk, a darab cselekménye, befejezése is megváltozott. Az ellenvetések, a viszolygás, a húzódozás a darabtól azonban — érdekes módon, illetve jellemző módon — nem változott. (A húzódozás két szélsőséges pólusát fel is jegyezte később naplójában; a külföldön élő neves íróét, aki a Szabad Európában azt hánnya a szemére, hogy behódolásra tanítja a magyarságot, és a vezető kultúrpolitikusét, aki Rákosi kérdésére, hogy: „Kap-e a népi demokrácia valamit ezzel a darabbal?” — azt válaszolja: „A darab irodalmilag jó, de számos célzás van benne, amit a fasizmus alatt a fasizmusra értettek volna, de minthogy népi demokráciában élünk, arra értenének...”) Miért nem követte a darab változását a közegellenállás változása? Egyrészt azért, amit Illés Endre állapított meg Németh László drámaírói karakteréről, hogy ő „igazi drámát ír, s nem történést”. A történést változásai az ilyen drámaíróknál nem változtatják meg szükségképpen a drámai jelentést, amely független attól, hogy Galilei máglyára megy-e a tudományos igazságért, vagy ellenkezőleg: a tudományos igazság hatékonyabb érvényesítésének a reménye kedvéért — taktikusan — megtagadja azt az igazságot, amely személyétől függetlenül is hat és érvényes, hiszen nem az ő személyes igazsága, hanem a tudományé. Mert mindkét változatból ugyanannak az erkölcsi dilemmának a drámai feszültsége csap ki: hogy mi a morális kötelessége a tudósnak a felismert természeti igazsággal szemben? S van-e egyáltalán ilyen morális kötelessége? Történelmi felelőssége?

A tudomány, vallja Németh László, „nagy közösségi kincs”, s aki ezt a közösségi kincset, mint a maga idejében Galilei, magában cipeli, „nem halhat meg hősként, amíg a legfontosabb műve benne van”. Igen ám, de ezzel a — Németh László kifejezésével — „legfényesebb becsületérvést is lenyomó érvel”, s a kivételes nagy emberi erkölcs filozófiájával szemben nem érezhetjük egészen jogosulatlannak az aggályt, hogy: megalkuvásra tanít. „Hisz mindenkinek lehet valami nagy oka, amiért a becstelenség árán is tovább akar élni” — állapítja meg maga Németh László. S van egy másik igazság is, amikor valaki (mint Galilei az első változatban) „nem az életéért áldozza fel a becsületét, hanem a tudományért”, ami (ugyancsak Németh László megfogalmazásában) így hangzik: „A tudomány nem egy elme dolga, s azért, amit hite szerint csak ő tudott, kár volt odadobnia az üdvösségét.”

Ez a dilemma a 17. században jelenik meg így az emberi gondolkodás történetében, mint az újkori gondolkodás Németh László hite szerinti lényegének: az igazság keresésének kikerülhetetlen erkölcsi minősítője és csapdája. Ismét csak Németh László naplójának a mondataival lehet igazolni, hogy történetileg is milyen szorosan gondolta ő a tapasztalati tények indukciós módszerrel történő elemzésének az összetartozását azzal a történelmi kategóriával, amit újkornak szokás nevezni: „Az újkor első gyökerei addig nyúlnak, ahol ez az igazságszeretet emancipálni kezdi magát a dogmával és a rendőri hatalmakkal szemben, s ott ér véget, ahol megint a megerősödött egyházak veszik át az emberiség irányítását, s a szellem dolga nem az isme-

retlen igazság keresése lesz, hanem az ismert igazság illusztrálása. A korszaknyitás és a korszakvég egyéni drámái épp ezért hasonlítanak, az igazságszerető ember összeütközése az egyházzal eleven jajokat ver föl a kései utódból, akitől most vonják meg a nehezen kivívott jogot.”

Nem szükséges talán különösképpen bizonygatni, hogy ez a dilemma, amit Németh László különböző időpontokban készült írásából származó idézetek is körülrajzolnak, a 17. század történeti áruhájában a 20. század, a mai kor értelmiségi emberének is kikerülhetetlen kérdése: milyen viszonyba kerüljön erkölcsileg a felismert igazsággal? S mire kötelezi őt, a gondolkodásban és a cselekvésben ez a felismert igazság? Castelli apáttal, a derék, természettudós pappal beszélgetve a tudományos igazság maga korabeli sorsáról, egyszercsak azt mondja Galilei, a dráma első felvonásában: „...szívesen vennék egy távcsövet, amellyel olyan századba látni, ahol az igazság meglátásával véget ér a tudós dolga, s az igazságnak, hogy élhessen, nem kell hazudnia”. Nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy ez a képzeletbeli távcső Galilei kezében éppen a mi korunkon állapodnék meg, mert drámájában Németh László ismét olyasmit látott előre, aminek a veszedelmes és tapasztalati realitását csak mostanában érti meg igazán és növekvő szorongással a kor embere, amikor a tudomány előrehaladásának egyik „eredményeképpen” képessé vált a Föld és ön-maga totális elpusztítására. Méghozzá, milyen körülmények között? Németh László az újkori civilizációt és a demokratikus társadalmakat megalapozó természettudományt az eredményes műveléséhez elengedhetetlenül szükséges képességek nem éppen gyakori előfordulása miatt az emberi szellem legarisztokratikusabb megnyilvánulásai közé sorolta, és számtalanszor ki is fejtette, hogy „a természet vallatásának gyönyörűségét, Galilei ajándékát... egy kis szellemi elit, szinte néhány ember birtokolja”, s gyakorlatilag az ő kezükben volna a „gyakorlattal szövetkezett tudomány nem álmodott hatalma”. Ezért nem mindegy, gyakorlatilag sem mindegy, hogy ez az elit érez-e tudománya igazságaival és gyakorlati következményeivel szemben valamiféle morális felelősséget, vagy a természeti folyamatok érzéketlenségével és féltelenségével aknázza ki az emberiség jövője szempontjából legalábbis Janus-arcú lehetőségeit.

Hogy milyen szervesen gyökerezik ez a dilemma Németh László vásárhelyi korszakában, arról is ő maga vall később, drámái gyűjteményének, a *Szerettem az igazságot* kettős kötetének bevezetőjében, a Vásárhelyt írt történelmi darabok ihletéről beszélve, amikor arról ír, hogy „a pedagógiai kísérletezés mellett az első vásárhelyi években is a dráma lesz egyetlen gőzkisipoltató műfajom”; tehát a történelmi anyagot ekkor is az eleven fájdalom kelti drámái életre, s az *Eklézsia-megkövetésben* és a *Huszban*, valamint a *Széchenyiben* már a Galilei dilemmáját sípoltatja ki magából, a lehetséges válaszok végletes következményeinek a színpadra állításával. „Széchenyiről 42-ben könyvem jelent meg, persze akkor is észrevettem már, hogy a döblingi intézet milyen nagyszerű szintér, s a *Blick* benyújtott számlája, az igazságszeretet öngyilkosságba vivő kalandja: milyen kitűnő drámatéma, de a Döbling—Vásárhely párhuzam s a szívemet körül folyó félelem kellett hozzá, hogy 46 végén néhány hét alatt megírjam, s alig néhány hét múlva az első politikai pör felém gyűrűző hullámában a gyötrelmeit is átéljem.” Ez, mellel, kitűnően példázza, hogyan jött létre Németh László drámaírói alkatában a személyes-egisztienciális sérelem, fájdalom, mondanivaló és a történelmi téma, anyag közt a drámai életre galvanizáló vérátömlesztés. De érdemes továbbolvasni; rögtön megszólal a visszavonás motívuma, ami körül a Galilei-darab erkölce is forog: „A másik két darab (az *Eklézsia-megkövetés* és a *Husz* — D. M.) baráti felszólításokra volt válasz, hogy írásaim megtagadásával vásároljam meg nyugalmamat. Misztótfalusi Kis Miklós megtette, s mi lett eklézsia-megkövetésének a következménye? Husz nem tette meg, s a magunk fejében kialakult igazsághoz való ragaszkodás korszaknyitó példájává vált... Az igazságszeretőnek ezzel a három darabjával, amely a gandhii szatiagraha hőseit vetítette a Bercsényi utcai szoba-spaléta-színpadára, a drámáim ottani sorsa lezárult... A drámái kisülések legsűrűbb sorozata azonban hátra volt még.”

Ennek a legsűrűbb sorozatnak első nagy kisülése a *Galilei*; az embernek a hitbéli, ideológiai igazsággal kapcsolatos lehetséges magatartásainak, megalkuvásainak és vértanúságainak az ábrázolása után az erkölcsi magatartásnak és cselekvésnek, illetve a cselekvés szuverenitásához való emberi ragaszkodásnak és történelmi korlátozottságának a drámája az újkort meghatározó tudomány igazságát képviselő természettudós sorsába zárva, hiszen a természettudományok korának is az a leggyőtrőbb kérdés Németh László szerint, hogy „hol van a határvonal, amely az eleve determinált mechanikai világot a tettéért felelős, üdvösségéért küzdő emberi világtól elválasztja? Azaz *szabad-e* az ember, vagy éppolyan hányt-vetett rabja a természetben leleplezett törvényeknek, mint a szálló kő vagy elkapott falevél? A kérdésben kínos alternatíva rejlik: a tudós, ha egyszer elkezdte, nem mondhat le az egymásba öltődő törvények fölfejtéséről, viszont vállalhatja-e, hogy a fölfeslő szálak abba az erkölcsi szöttecsbe is beleszaladjanak, amely az embert a jó és rossz közt választó lényvé teszi?” Ennek a tudománytörténeten alapuló erkölcsi diagnózisnak dermesztő aktualitást adott az idő, azóta, hogy Németh László fején átfutott abban a Bercsényi utcai szobácskában, s nyilván őt is inkább szorongással, mint elégtétellel töltötte el gondolatainak ez a szomorú igazolódása. De még tovább is van! „Az, hogy a világ teljesen determinált (mint valaki mondta, hogy Shakespeare szonettjei már az ősködben benn voltak, s kikerülhetetlenül meg kellett íródniuk), képtelenebb mítosz mint a babiloni, melyet a Bibliából örököltünk — olvashatni a *Hogyan tanítottam Vásárhelyt a történelmet?* lapjain. — Ugyanakkor nem tudjuk megmutatni, hol és hogy s miből kumulálódik össze az elemi részek, atomok egyre bonyolultabb rendszereiben a választásnak az a szabadsága, amely az embert (ahogy érezzük) a szűkszerűség határai közt mégiscsak önmagát alakító, felelős lényvé teszi. A 17. század filozófusait az új természettudomány kényszerítette rá, hogy ezzel a kérdéssel vívódjanak, s arra hitük, erkölcsiségük vagy belátásuk szerint feleljenek.”

A tudomány kezelése egy elit gondja, ha gondja; a tudomány következményeinek a gondja egyre inkább az egész emberiség közérzetét határozza meg. Németh László Galileijét éppen ez a jelenkori történelmi folyamat emeli a történelem fölé, abban az értelemben, hogy a sorsába zárt kínos alternatíva, amely egyszerre a modern tudomány máig megoldatlan kérdése és a tettéért felelős, üdvösségéért küzdő ember erkölcsi dilemmája is, az újkor társadalmi gondolkodására és gyakorlatára általánosan jellemző machiavellizmus alá van egyre fojtogatóbban szorítva. Ezt érezte meg az újkor történelmi szellemének nagy diagnosztikaként Németh László. Az emberi tudás, megismerés és megértés legalapvetőbb, legátfogóbb stúdiumának — 1945-től kezdve — mindinkább a történelmet tekintette (a gondolkodó Németh László vásárhelyi korszakának ez a felismerés a nagy rendező elve), s a fentebb vázolt dilemmára: szűkszerűség és szabadság viszonyára adott, korszakonként különböző történelmi válaszokban és receptekben mind határozottabban az egész emberiség tragédiáját látta kirajzolódni. Egy 1948-ból származó, s csak a hagyatékából előkerült töredék így fogalmazza meg ennek a tragédiának a lényegét: „Az ókorban a politika az etika egy része volt, a középkor zűrzavara fölött, mint ideál, ott volt a Civitas dei. Azt, hogy a politikát »önnön törvényei« szerint kell űzni, a reneszánsz találta ki. Azóta csak a képmutatás huzatait vonták rá anélkül, hogy az alapelvekkel szakítottak volna. III. Richárd módszerei finomabb-durvább kivitelben ma is érvényesek. Ráismerünk mindenre: minden sorrend kérdése, a mai szövetséges holnap a védtelen összeesküvő. A fehér emberiség ma is így politizál. Nem számíthat köztük jó politikusnak, aki a III. Richárd rokonságot nem vállalja.”

Vásárhely csöndjében a történelem fölé hajolva így kopogtatta ki azt az erkölcsi skizofréniát, amelynek legjellemzőbb tünete, hogy „amit egy államférfi nem tenne meg, mint magánember — írja ugyanebben a töredékben —, azt mint politikai bölcsességet, nyugodt lelkiismerettel teszi meg, mint politikus”. Érdeklődésével és reményeivel ezért fordult ugyanebben az időben Gandhi alakja felé, amikor — 1947-ben — India felszabadult a brit gyarmati uralom alól, mert úgy érezte, hogy — a történelemben talán először — egy politikusnak, aki „antimachiavellista politikai

elméletnek a kidolgozása közben nyert csatát”, most lehetősége nyílik arra is, hogy megpróbáljon „nem történelmi eszközökkel történelmet csinálni”; hogy a politikai gyakorlatot, illetőleg a hatalom gyakorlását ne macchiavellista módra kezelje, hanem megpróbálja azokkal az erkölcsi elvekkel beoltani, amelyeknek a nevében — és szellemében — évtizedeken át harcolt maga is az elnyomó hatalom ellen. Németh Lászlónak, évekkal a *Galilei* megírása előtt látnia kellett azt is, hogy India történelme (Gandhi meggyilkolásával, a hindu—mohamedán viszály kitörésével stb.) nem egészen azt a választ adja az ő kérdésére, mint amire (az európai ember üdve érdekében is) vágyott. Annál fájdalmasabban időszerűnek érezte a kérdést, hogy a tudomány, azzal a gyakorlati hatalommal együtt, amit ismereteinek a birtoklása jelent, Gandhi erkölcsére, vagy III. Richárd kezére adja-e magát; illetve, hogy van-e még, a társadalmi munkamegosztás következtében, szuverén választási lehetősége ebben a dilemmában. Németh László tudta, hogy a 20. századi embernek kiutat kell találnia ebből a dilemmából, mert a macchiavellizmusnak alávetett, és a személyes erkölcsi felelősség súlyától, a szokráteszi „belső hang”, a lelkiismeret intésétől „megszabadított” ember végül is elpusztítója lehet mindazoknak az értékeknek, amelyek felé a gondolkodásnak és az életnek a tudomány révén az újkorral megindult forradalma elindította a történelmet. Vagyis, a változott körülmények közt így tért vissza a Németh László-i életmű erkölcsi és szellemi állandója a vásárhelyi évek tűnődéseiben: a *minőségelv*. Az ember erkölcsi autonómiájának a tudata és méltósága, amelylyel a választás felelősségét érzi. Amelyről elmondható, hogy nem könnyű iga az emberen — de az teszi azzá: emberré és teremtő szellemmé. S annak az alázata, hogy ehhez — a teremtéshez, az igazság felismerésének, a tudomány gyakorlásának a szép tehetségéhez — nem társul kivételes, nagy emberi erkölcs. „Az erkölcsi törvény nem ismer tudóst és tudatlant — mondja Galilei a dráma végén. — Akármilyen van a fejében, a Sinai-hegy nekem sem adott külön tízparancsolatot.” — Hogy az igazság kezelése nem macchiavellista, hanem etikai és filozófiai probléma, amely felelősséget ruház az emberre, és ez a felelősség létezik akkor is, ha az ember — erő vagy helyes válasz hiányában — a homokba dugja előle a fejét: erkölcsi, szellemi tudatát; ennek a *Galileit* is éltető gondolatnak a megszilárdulása Vásárhelyt ment végbe Németh Lászlóban. Aminek bizonyára sarkallója lehetett az az élethelyzet is, amely a mindennapok gyakorlatában is katedrára szólította benne a nagy *nevelőt*, aki a gondjaira bízott emberi közösségnek nap mind nap válasszal tartozik. S jó arra gondolni, hogy lám, a történelem nagy dilemmája bárhol kiszikrázthat korszerű és méltó választ az elméből, amit e korszak „mozarti dallamának” nevezhetnénk. Ennek egy magyar kisváros éppúgy színtere lehet, mint New York vagy Párizs; szellemi becsület és érzékenység dolga az egész.

VEKERDI LÁSZLÓ

Greza Ferenc: Németh László vásárhelyi korszaka

Mindig tudtuk, milyen sokat számított Németh László életében Hódmezővásárhely, ő maga is megírta-emlegette százszor. Azt azonban Greza Ferenc könyvéig voltaképpen még csak nem is sejtettük, hogy miért, s még kevésbé azt, hogy miként? Amióta *A kísérletező emberben* az *Óraadó*k királysága megjelent, valóságos közhelyé vált Németh László termékeny metaforája a zászlóssá lefokozott ezredesről: „Mialatt kortársaim egy évtizedet öregedtek, s mint miniszterek, képviselők, akadémikusok ülnek az ország csúcán — engem hazám megifjított: ami az ezredessel is csak álmában történik meg, hogy megint zászlós lehet, az énvelem valóban